

УДК 343.211.3

DOI <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.1-2.17>**П. В. Хряпінський**

доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри публічного права
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

О. О. Світличний

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри публічного права
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

СКЛАД ПРАВОМІРНОЇ СУСПІЛЬНО КОРИСНОЇ ПОВЕДІНКИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Юридичні конструкції в праві це моделі врегульованих правом суспільних відносин або окремих їх елементів, що виступають методом пізнання права і суспільних відносин, врегульованих ним. Під моделлю розуміють систему, яка уявляється абстрактною, або реалізована матеріально, що віддзеркалює або відтворює об'єкт дослідження та здатна заміщати його таким чином, щоб її дослідження надавало нам нову інформацію про досліджуваний об'єкт. Юридична конструкція повинна досліджуватись як складне системно-структурне правове явище елементів, що мають, відповідно, свою внутрішню знакову чи елементну структуру. Юридичні конструкції можуть існувати в трьох різновидах: 1) абстрактні наукові моделі, що виконують теоретичні та гносеологічні функції; 2) нормотворчі моделі, що виступають знаряддям юридичної техніки викладення нормативного матеріалу; 3) нормативні правові моделі, що знаходять своє закріплення в нормах позитивного права. Найбільш поширеною правовою моделлю у кримінальному праві є склад злочину. Проте склад злочину не єдина юридична конструкція у кримінальному праві. В реальному житті правомірні та неправомірні феномени, тісно пов'язані один з одним, інколи активно взаємодіють в одному напрямку, а іноді й конкурують у визначенні основної лінії поведінки. В кримінальному законі є склад правомірної поведінки, яка утворюється об'єктом та об'єктивною стороною, суб'єктом та суб'єктивною стороною правомірної поведінки.

Склад правомірної суспільно корисної поведінки формує органічну, системну єдність чотирьох вищезазначених елементів. У системній єдності вони утворюють якісну характеристику правомірності та суспільної корисності поведінки. Досліджені елементи складу правомірної поведінки рівною мірою визначають суспільно-правову оцінку діяння. Соціальна корисність правомірної поведінки нібито забарвлює об'єктивні і суб'єктивні елементи та ознаки, з яких вона формується. Склад правомірної поведінки можна визначити як систему встановлених КК об'єктивних і суб'єктивних ознак, що у сукупності визначають суспільно-корисну поведінку особи як правомірну. З визначенням складу правомірної поведінки логічно зробити висновок, що правомірна поведінка буде мати місце тільки там, де будуть наявні всі елементи (ознаки) складу і, навпаки, відсутність хоча б однієї ознаки із складу правомірної поведінки буде свідчити про відсутність правомірної поведінки особи.

Ключові слова: склад правомірної поведінки, суспільна корисність, елементи складу, об'єктивні та суб'єктивні ознаки поведінки.

Постановка проблеми. Конституція України проголошує пріоритетним напрямом соціального розвитку права і свободи людини та їх гарантії, які визначають зміст і спрямованість діяльності держави. «Утвердження і забез-

печення прав і свобод людини, – наголошується у ст. 3 Конституції України, – є головним обов'язком держави». Юридична відповідальність відіграє провідну роль серед правових засобів, призначених безпосередньо сприяти

реалізації визначеного обов'язку держави. Це зумовлено тим, що під час реалізації відповідальності відбувається втручання держави у сферу юридично закріплених законних прав, свобод й інтересів громадян. Юридична відповідальність є важливим засобом регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає у цілеспрямованому впливі на поведінку особи за допомогою юридичних засобів, з метою упорядкування суспільних відносин, надання їм системності й стабільності, уникнення соціальних конфліктів, втілення соціальної справедливості, цивілізованості та високої правової культури суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Деякі аспекти складу правомірної поведінки, його внутрішньої логіки, впливу на ефективність законотворення та правозастосування досліджувались такими вітчизняними науковцями, як М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.К. Грищук, С.І. Дячук, Ю.В. Мантуляк, А.А. Музика, В.О. Навроцький, В.В. Оксамитний, М.І. Панов, Ю.А. Пономаренко, Г.О. Усатий, А.М. Яценко та інші. Разом із тим система складу правомірної суспільно корисної поведінки залишається малодослідженою, не визначені повною мірою взаємозалежність та взаємозв'язок її структурних елементів, їх змістовне навантаження тощо.

Метою статті є системно-структурний аналіз елементів складу правомірної суспільно корисної поведінки та його ознак в статистиці (закріплення) законотворення та динаміці (реалізації) правозастосування; дослідження впливу та взаємодії основних юридичних конструкцій у кримінальному праві, а саме складу суспільно небезпечного діяння, злочину та складу правомірної поведінки, визначення на цій підставі значення складу правомірної суспільно корисної поведінки.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-корисна поведінка, за всього розмаїття її видів у кримінальному праві України, має визначатися у вигляді складу правомірної поведінки як підстава кримінально-правової кваліфікації. Так, вчинки, що виключають злочинність діяння, як обґрунтовано зазначає Ю.В. Баулін, є одним із різновидів правомірної поведінки, тому можливо й доречно розглядати їх структуру за допомогою такої категорії, як склад правомірної поведінки, яка виключає суспільну небезпечність і протиправність (злочинність) діяння. Елементами такого складу є суб'єкт і об'єкт поведінки, а також її суб'єктивна і об'єктивна сторони, які у своїй системній єдності склада-

ють таку інтегративну, системоутворюючу якісну характеристику поведінки, як її суспільна корисність (соціальна прийнятність, допустимість) [1, с. 186]. Значення правових моделей полягає в їх здатності нести інформаційно-змістовне навантаження у конструюванні законодавчих конструкцій тієї чи іншої правової поведінки. Деякі дослідники вважають тотожними поняття «юридична конструкція» і «ідеальна модель», стверджуючи, що різновидом моделей в правознавстві є юридичні конструкції – гносеологічна категорія, інструмент, знаряддя пізнання правових явищ. Юридична конструкція – це модель врегульованих правом суспільних відносин або окремих їх елементів, що виступає методом пізнання права і суспільних відносин, врегульованих ним. Під моделлю розуміють систему, яка уявляється абстрактною або реалізована матеріально, що віддзеркалює або відтворює об'єкт дослідження та здатна заміщати його таким чином, щоб її дослідження надавало нам нову інформацію про досліджуваний об'єкт. Юридична конструкція повинна досліджуватися як складне системно-структурне правове явище елементів, що мають, відповідно, свою внутрішню знакову чи елементну структуру. Юридичні конструкції можуть існувати в трьох різновидах: 1) абстрактні наукові моделі, що виконують теоретичні та гносеологічні функції; 2) нормотворчі моделі, що виступають знаряддям юридичної техніки викладення нормативного матеріалу; 3) нормативні правові моделі, що знаходять своє закріплення в нормах позитивного права.

Узагальненням у кримінальному праві, власне, приділяється найбільше уваги у вигляді юридичних конструкцій. О.Ф. Черданцев виділяє такі риси юридичних конструкцій: вони є ідеальною моделлю, формою віддзеркалення дійсності; у цій якості постають як спрощене, узагальнене відображення об'єкта; мають подібність із останнім лише на рівні суттєвих ознак, тобто схожі на відображуваний об'єкт, але не тотожні йому [2, с. 61].

Найбільш поширеною правовою моделлю у кримінальному законодавстві є склад злочину. Склад злочину як правова модель слугує базою для ідентифікації параметрів поведінки особи, яка вчинила суспільно-небезпечне посягання, із законодавчим визначенням конкретного злочину [3, с. 138]. Справедливим є зауваження С.А. Тарарухіна, що чинне законодавство виключає безпосереднє порівняння діяння із законом без проміжної ланки – складу зло-

чину – через специфіку конструювання кримінально-правових норм. З погляду логіки основу кваліфікації становить виділення з одиничного (вчинене діяння) особливого (складу злочину) і ототожнення його з загальним (норма, яка застосовується) [4, с. 34]. Отже, склад злочину представлений в кримінальному законі як нормативно закріплена інформаційна правова модель, формується на підставах узагальнення найбільш стійких, суттєвих ознак, що визначають суспільну небезпечність того чи іншого злочину. Як елементи дослідники складу злочину вказують: об'єкт, об'єктивну сторону; суб'єкт та суб'єктивну сторону злочину. «Поділ ознак складу злочину, – вказує В.О. Навроцький, – як і кожний поділ, є умовним. Умовність виділення чотирьох елементів складу злочину, та і загалом його самого, підтверджується тим, що окремих елементів і навіть ознак складу може визначитися не одним, а кількома фактичними ознаками водночас або належати як до об'єктивної, так і до суб'єктивної сторони. Так, особлива жорстокість під час вчинення вбивства характеризує і спосіб вчинення цього злочину, і мотив дій винного. Однак класифікація ознак складу злочину за елементами дозволяє впорядкувати процес застосування кримінально-правової норми, визначити наявність ознак складу злочину в певній послідовності – від ознак об'єкта і об'єктивної сторони до ознак суб'єкта і суб'єктивної сторони» [5, с. 256–257].

Проте склад злочину не єдина юридична конструкція у кримінальному законодавстві. На цю обставину чи не найпершим звернув увагу В.В. Лазарєв, який зазначав, що в реальному житті правомірні та неправомірні феномени, тісно пов'язані один з одним, інколи активно взаємодіють в одному напрямку, а іноді й конкурують у визначенні основної лінії поведінки [6, с. 33]. У дослідженнях зверталась увага на існування в кримінальному законі складу правомірної поведінки, яка утворюється об'єктом та об'єктивною стороною, суб'єктом та суб'єктивною стороною поведінки [7, с. 41–42]. В останніх дослідженнях науковці скорегували свою позицію щодо суб'єктивної сторони та запропонували розглядати її як «суб'єктивний контроль», який включає інтелектуальний та вольовий моменти, формування мотивів і визначення цілей правомірної поведінки [8, с. 48–49]. Уточнена позиція є більш виваженою, тому що «суб'єктивна сторона» зазвичай пов'язується із протиправним та винним завданням шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Вона визначається

особливим ставленням особи до вчиненого злочину у вигляді умисної або необережної вини (ст. ст. 23–25 КК), що є неприйнятним для правомірної поведінки. Таким чином, правомірна кримінально-правова поведінка з погляду внутрішнього змісту і зовнішньої оцінки як юридична конструкція структурно утворюється із об'єкта і об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивного контролю правомірної поведінки.

Об'єктом правомірної поведінки є суспільні відносини, яким вже спричинена шкода або вони поставлені під загрозу спричинення шкоди вчиненням злочину або суспільно-небезпечного діяння. На відміну від неправомірної поведінки, яка заподіює шкоду суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законодавством, правомірна поведінка спрямована на збереження або поновлення об'єктів кримінально-правової охорони. На відновлення суспільних відносин, які зазнали шкоди вчиненням замаху на злочин, спрямована соціально-корисна поведінка у разі добровільної відмови від незакінченого злочину (ст. ст. 17, 31 КК), а також у разі дійового каяття, коли особа визнала свою вину, активно сприяла розкриттю злочину, повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду (ст. 45 КК), примирилася з потерпілим відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду (ст. 46 КК).

Суспільні відносини, на збереження та відновлення яких спрямовується правомірна поведінка, зазвичай мають внутрішню структуру у вигляді: предмету (об'єкту), суб'єктів (учасників) та змісту (комплексу взаємних прав і обов'язків суб'єктів відносно предмету) [9, с. 26–27]. Позитивно впливаючи на один чи кілька елементів суспільного відношення, порушеного вчиненням злочину або суспільно-небезпечним діянням, особа, яка здійснює правомірний вчинок, у різний спосіб прагне (й нерідко дійсно досягає) відновлення первинного, нормального стану взаємодії всіх елементів суспільного відношення. Прямо вказує на відвернення заподіяння шкоди інтересам України як сукупності суспільних відносин у сфері державного суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України заохочувальна норма ч. 2 ст. 114 КК, якщо особа припинила діяльність з передачі або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представниками відомостей, що становлять державну таємницю, та добровільно повідомила органи дер-

жавної влади про вчинене. Особа, яка добровільно повідомила правоохоронний орган про незаконне заволодіння транспортним засобом, повернула засіб власнику і повністю відшкодувала завдані збитки у визначений кримінальним законом спосіб, відновлює нормальні суспільні відносини щодо права володіння, користування та розпорядження транспортним засобом його титульним власником (ч. 4 ст. 289 КК). Особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, фактично приводить суспільне відношення, з встановленого законом порядку виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення і пересилання цих засобів та речовин, у стан нормального функціонування. Аналогічно, в нормальну площину повертається суспільне відношення, із встановленого законом порядку обігу отруйних та сильнодіючих речовин або отруйних та сильнодіючих лікарських засобів, якщо особа здала отруйні чи сильнодіючі речовини або отруйні чи сильнодіючі лікарські засоби та вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом (ч. 5 ст. 321 КК), тощо. Заслугує на увагу поява та реалізація суспільного відношення з активного сприяння правоохоронним органам у розкритті злочинів, пов'язаних із визначеним різновидом злочинної діяльності. Складовими частинами зазначеного суспільного відношення, що безпосередньо вказано в ряді заохочувальних кримінально-правових норм (ч. 2 ст. 255, ч. 2 ст. 258-3, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 311, ч. 5 ст. 321 КК), на наш погляд, є об'єкт – діяльність правоохоронних органів з виявлення та розкриття злочинів. Суб'єктами цього суспільного відношення виступають, з одного боку, відповідні правоохоронні органи України, що мають право порушувати кримінальну справу і проводити досудове слідство, з іншого – особа, яка вчинила злочин. Змістом зазначеного суспільного відношення виступає специфічна відкрита або таємна взаємодія (правомірна поведінка) особи і правоохоронного органу з ефективного виявлення та розкриття злочинів, з обов'язковим використанням інформації, предметів, засобів зв'язку та іншого, добровільно наданих особою. Законодавча конструкція відповідних заохочувальних норм така, що у ч. 2 ст. 255 та ч. 2 ст. 258-3 КК це суспільне відношення є, так би мовити, додатковим об'єктом правомірної поведінки, оскільки

оцінюється поруч з іншим позитивним елементом поведінки у вигляді «добровільної заяви про створення злочинної організації або участь у ній» та «добровільного повідомлення про відповідну терористичну діяльність».

Об'єктивна сторона правомірної поведінки є зовнішнім проявом вчинення правомірної поведінки. Вона характеризується правомірним, суспільно-корисним діянням особи у формі активної дії чи пасивної діяльності, настанням суспільно-корисних наслідків, причинного зв'язку між ними та в окремих випадках – місцем, часом, обстановкою вчинення правомірної, суспільно-корисної діяння. Спосіб вчинення правомірної діяння загалом не виокремлюється і не впливає на кримінально-правову кваліфікацію правомірної поведінки як такої, що заслуговує на правове заохочення. Правомірне діяння безпосередньо визначається у диспозиції заохочувальної норми. Так, ст. 45 КК передбачає активні дії винного у формі щирого каяття, активного сприяння розкриттю злочину, повного відшкодування завданих ним збитків або усунення заподіяної шкоди. Ст. 46 КК вказує на активні дії винного з примирення з потерпілим та відшкодування завданих ним збитків або усунення заподіяної шкоди. Активні дії характеризують такий різновид заохочувальних норм, як обставини, що пом'якшують покарання. Так, пп. 1), 2) 2-1) ч. 1 ст. 66 КК вказується на «з'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю злочину; добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди; надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення злочину». Спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, що передбачені в Особливій частині КК, повністю чи частково передбачають активні посткримінальні дії особи. Крім активних дій, у диспозиції може бути передбачена правомірна, суспільно-корисна бездіяльність. Так, у ст. 17 КК передбачається остаточне припинення особою за своєю волею готування до злочину або замаху на злочин, у ч. 2 ст. 31 КК добровільною відмовою пособника визнається також ненадання ним засобів чи знарядь вчинення злочину або неусунення перешкод вчиненню злочину. У формі бездіяльності, як зазначає С.І. Дячук, може здійснюватися невиконання обов'язкового наказу [10, с. 110].

Правомірна бездіяльність є досить малодослідженим феноменом в правознавстві. Її

поняття знаходиться у стані формування. Так, С.А. Капітанська визначає правомірну бездіяльність як опосередковану правом пасивну соціально-значиму поведінку уповноважених або зобов'язаних суб'єктів, яка визначається статичністю, має переважно свідомо-вольовий характер і є умовою настання корисних або сприятливих наслідків [11, с. 7]. Формою правомірної бездіяльності є невчинення злочину, що нерідко входить до сукупної підстави застосування значної кількості заохочувальних кримінально-правових норм. Так, невчинення злочину належить, поруч з іншими, до підстав: звільнення особи від відбування покарання з випробуванням (ст. 78 КК), звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років (ст. 79 КК), звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (ст. 80 КК) та інших. Фактично цієї позиції дотримуються й інші дослідники, які як підстави звільнення від покарання у зв'язку із закінченням строків давності визначають наявність трьох умов (перші дві з яких є головними, а третя – додатковою): 1) вчинення особою злочину, на який поширюється давність; 2) закінчення строку давності після вчинення конкретного злочину; 3) строк давності після вчинення злочину не переривався й не зупинявся [12, с. 422]. Перебіг строків давності переривається, якщо до закінчення визначених кримінальним законом строків засуджений вчинить новий злочин. Таким чином, невчинення особою будь-якого нового злочину є формою правомірної бездіяльності, що може за наявності інших підстав вважатися поведінкою, що заохочується кримінально-правовими засобами. У зв'язку з викладеним слід критично оцінити позицію Г.О. Усатого, який правомірну поведінку бачить винятково в активних діях з боку особи, яка вчинила каране діяння [13, с. 38]. Таке бачення форм реалізації правомірної поведінки безпідставно звужує її об'єктивні прояви у сфері кримінально-правового регулювання.

Деякі заохочувальні норми передбачають комплексну правомірну поведінку, що складається з одночасного припинення попередньої суспільно-небезпечної, протиправної поведінки та активних дій, зазвичай у напрямку запобігання чи мінімізації суспільно-небезпечних наслідків свого злочину. Так, ч. 2 ст. 31 КК визначає, що не підлягають кримінальній відповідальності у разі добровільної відмови організатор, підбурювач чи пособник, якщо вони відвернули вчи-

нення злочину або своєчасно повідомили відповідні органи державної влади про злочин, що готується або вчиняється.

Суспільно-корисні наслідки правомірної поведінки знаходять свій прояв у конкретних позитивних результатах з відвернення загрози охоронюваним законом правам та інтересам особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільним інтересам та інтересам держави від суспільно-небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці, для негайного відвернення чи припинення посягання (ч. 1 ст. 36 КК), затриманні особи, яка вчинила злочин, і доставці її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи (ч. 1 ст. 38 КК); задоволенні майнових і моральних претензій потерпілого від злочину, примирення з ним (ст.ст. 45, 46 КК). Суспільно-корисними наслідками також може бути самовикриття особи у злочині та заява про участь у злочині інших осіб, сприяння органам дізнання, досудового слідства, суду у виявленні та розкритті злочину. Зазначені правові результати прямо не вказуються в заохочувальних нормах, але, безумовно, передбачаються як обов'язкові. Так, згідно з ч. 4 ст. 307 КК особа, яка добровільно здала наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги і вказала джерело їх придбання або сприяла розкриттю злочинів, пов'язаних з їх незаконним обігом, звільняється від кримінальної відповідальності за незаконне їх виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання (ч. 1 ст. 307, ч. 1 ст. 309 КК); згідно з ч. 6 ст. 369 КК особа, яка дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо після давання хабара вона добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї органу, наділеному законом правом на порушення кримінальної справи тощо.

Причинно-наслідковий зв'язок є обов'язковим елементом об'єктивної сторони правомірної поведінки. Теорія причинного зв'язку в доктрині кримінального права є однією з найскладніших [14, с. 176]. Ми приєднуємось до позиції дослідників, які основною ознакою причинного зв'язку вважають породження причиною наслідку. Вказівка на необхідність, а також передумання у часі причини перед наслідком, нічого не додають до онтологічної характеристики причинного зв'язку та відповідно до цього у його визначенні є зайвими. Безумовно, обидві ці ознаки мають

значення для вирішення питання про наявність або відсутність причинного зв'язку, але лише як етапи встановлення факту заподіяння, способи формування висновків про наявне або відсутнє причинне відношення за конкретних обставин. Необхідний характер та передумання у часі причини перед наслідком належить розглядати як ґносеологічні ознаки причинного зв'язку [15, с. 63]. Правомірне діяння (дія чи бездіяльність) є причиною суспільно-корисного наслідку у разі, коли: 1) поведінка у часі передує наслідку; 2) поведінка є однією з умов настання наслідку; 3) поведінка є головною умовою настання.

Обстановка, час, місце як об'єктивні обставини правомірного вчинку у деяких заохочувальних кримінально-правових нормах набувають обов'язкового значення. Так, наявність обстановки суспільно-небезпечного посягання на охоронювані законом права і інтереси особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави, є обов'язковою ознакою завдання шкоди правоохоронюваним інтересам за необхідної оборони (ч. 1 ст. 36 КК); обстановка (стан) небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, також є необхідною обставиною правомірної поведінки у вигляді заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам (ч. 1 ст. 39 КК). Наявність визначеного часу безпосередньо після вчинення посягання є обов'язковою ознакою затримання особи, яка вчинила злочин (ч. 1 ст. 38 КК). Крім того, час здійснення правомірної поведінки визначений, скажімо, ст. 75 КК у вигляді іспитового строку у разі звільнення від відбування покарання з випробуванням. Саме протягом іспитового строку, що встановлюється судом тривалістю від одного року до трьох років, особа повинна правомірно поводитися, виконати покладені на неї обов'язки та не вчинити нового злочину (ст. 78 КК). Визначеним часом, крім інших підстав, зумовлюється й застосування таких заохочувальних приписів, як умовно-дострокове звільнення від відбування покарання (ст. 81 КК), заміна невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК), дострокове зняття судимості (ст. 91 КК) тощо.

Суб'єктивний контроль характеризує внутрішні процеси правомірної поведінки особи. Він включає в себе комбінацію усвідомлення правомірності і соціальної корисності поведінки, бажання діяти у визначений кримінальним законом спосіб, щоб задовольнити спонукальні

мотиви та досягти бажаної мети. Правомірний вчинок характеризується комплексом соціальних і психологічних рис, на яких базується сприйняття особою об'єктивної дійсності і формування, а також реалізація мотиву діяльності. В якості таких мотивів можуть виступати, наприклад, почуття справедливості, нетерпимість до злочинів, негативне ставлення до злочинців, розкаяння у вчиненому злочині, прагнення довести своє виправлення тощо. Зазвичай правомірна поведінка є поведінкою, яка контролюється на рівні свідомості і скеровується в позитивну площину вольовими зусиллями особи. Особа усвідомлює суспільну корисність та правомірність свого діяння, передбачає настання корисного результату та бажає настання суспільно-корисного результату. Усвідомлення правомірності та суспільної корисності своєї поведінки є обов'язковою ознакою суб'єктивного контролю. Таке усвідомлення передбачає передусім усвідомлення особою фактичних ознак правомірної поведінки. Розуміння фактичної сторони вчинку є різноманітним та залежить від конкретного різновиду правомірного вчинку. Так, особа, яка вчиняє добровільну відмову від злочину, усвідомлює фактичні обставини готування або замаху на злочин, можливість доведення злочину до кінця, а також припинення за своєю волею вчинення незакінченого злочину (ст. 17 КК); особа, яка примирюється з потерпілим, усвідомлює, що вона відшкодовує потерпілому визначені ним для примирення та завдані нею збитки або усуває заподіяну шкоду (ст. 46 КК) тощо.

Про свідомий контроль над правомірною поведінкою у кримінально-правовій сфері свідчать суспільно-корисні мотиви та цілі такої поведінки. В ч. 1 ст. 43 КК прямо вказується на спеціальну мету соціально-корисної поведінки особи – попередження чи розкриття їх злочинної діяльності. Обов'язковою ознакою правомірного затримання злочинця є спеціальна мета, на яку вказує законодавець як на єдино можливу у даному випадку – доставлення злочинця відповідним органам влади». Саме спеціальна мета, на думку деяких дослідників, відрізняє суспільно-небезпечне позбавлення свободи від суспільно-корисного діяння. Відсутність спеціальної мети виключає можливість розглядати такі дії особи, що застосовані до винного, як затримання злочинця. Отже, як самостійний різновид правомірної поведінки громадян затримання злочинця характеризується саме цією метою, а не іншою, у тому числі й сус-

пільно-корисною, метою. На відміну від цілей, мотиви правомірної поведінки можуть бути різними. Наприклад, у разі добровільної відмови від доведення злочину до кінця особа може керуватися як суспільно-схвальними, благородними мотивами у вигляді усвідомлення неправомірності свого вчинку, совісності, співпереживання, доброзичливості, щирості та інших, так і суспільно-низькими, брутальними мотивами у вигляді страху кримінального покарання, боязні помсти, корисливості, заздрості та інших. У справах про згвалтування, де частіше ніж у інших категоріях кримінальних справ виникають питання добровільної відмови, судові інстанції всіх рівнів займають сталу позицію про можливість врахування будь-яких спонукань особи, котра відмовилася від доведення цього злочину до кінця. Цю обставину слушно підкреслював М.І. Бажанов: «Утім мотиви добровільної відмови не мають значення. Особа може добровільно залишити початий злочин із страху покарання, із почуття жалю до потерпілої, у результаті каяття тощо» [16, с. 755].

Вольовий момент суб'єктивного контролю полягає в бажанні суб'єкта досягти соціально-корисного результату, скажімо, доставити особу, яка вчинила злочин, до правоохоронного органу, достроково зняти судимість або позбавитись вогнепальної зброї чи боєприпасів до неї, що певний час незаконно зберігались у особи. Суб'єкт правомірної поведінки має у загальних рисах передбачати розвиток причинно-наслідкового зв'язку між правомірним вчинком та його суспільно-корисними наслідками.

Суб'єктом правомірної поведінки може бути особа, яка відповідає ознакам суб'єкта кримінально-правових відносин з точки зору фізичного стану, осудності і віку. Аналіз заохочувальних норм, що стимулюють до соціально-схвальної поведінки, свідчить, що законодавець не передбачає у більшості випадків якихось особливих ознак для особи. Щодо цього не можна погодитися з І.Е. Звечаровським, що за інших рівних умов у зазначеній структурі «стабільним» є тільки один елемент – це суб'єкт правомірної поведінки [17, с. 63]. Скажімо, суб'єктом права на необхідну оборону, крайню необхідність, затримання злочинця може будь-яка особа. Разом із тим необхідно погодитися з дослідниками деяких різновидів правомірної поведінки, що у структурі складу правомірного вчинку слід визначати так звані «спеціальний суб'єкт», коли на особу покладено виконання правового обов'язку. «Спеціальний суб'єкт

виконання обов'язкового наказу, – зазначає С.І. Дячук, – визначається з урахуванням специфічності сфери управлінських відносин. Наприклад, суб'єктами виконання наказу в умовах військової служби, інших видів служб, у сфері трудових правовідносин тощо, є різні за своїм правовим статусом особи (підлеглий по службі, працівник конкретного підприємства, пересічний громадянин у стосунках з представником влади і таке інше)» [10, с. 103]. Також спеціальним суб'єктом правомірного вчинку є особа, яка відповідно до закону виконує (виконувала) спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності.

Висновки і пропозиції. Підсумовуючи, зазначимо, що склад правомірної поведінки формує органічну, системну єдність чотирьох вищезазначених елементів. У системній єдності вони утворюють якісну характеристику правомірності та суспільної корисності поведінки. Досліджені елементи складу правомірної поведінки рівною мірою визначають суспільно-правову оцінку діяння. Соціальна корисність правомірної поведінки нібито забарвлює об'єктивні і суб'єктивні елементи та ознаки, з яких вона формується. Проте така постановка питання іноді не сприймається. Склад правомірної поведінки можна визначити як систему встановлених КК об'єктивних і суб'єктивних ознак, що у сукупності визначають суспільно-корисну поведінку особи як правомірну. З визначення складу правомірної поведінки логічно зробити висновок, що правомірною поведінкою буде мати місце тільки там, де будуть наявні всі елементи (ознаки) складу, і, навпаки, відсутність хоча б однієї ознаки із складу правомірної поведінки буде свідчити про відсутність правомірної поведінки особи.

Список використаної літератури:

1. Баулін Ю.В. Вибрані праці. Уклад. : Ю.А. Пономаренко, О.В. Харитонова. Харків : Право, 2013. 928 с.
2. Черданцев А.Ф. Логико-языковые феномены в праве, юридической науке и практике: моногр. Екатеринбург : Наука, 1993. 192 с.
3. Борисов В. Склад злочину та місце потерпілого в його структурі. *Право України*. 2020. № 2. С. 138–151.
4. Тарарухин С.А. Квалификация преступлений в судебной и следственной практике : монография. Київ : Юринком, 1995. 208 с.
5. Навроцький В.О. Теоретичні поняття кримінально-правової кваліфікації : монографія. Київ : Атіка, 1999. 418 с.

6. Лазарев В.В. Применение советского права: монография. Казань : Изд-во Казан. гос. ун-та, 1972. 200 с.
7. Мантуляк Ю. Юридичний склад правомірного вчинку. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2005. № 9. С. 33–42.
8. Баулин Ю.В. Причинение вреда с согласия «потерпевшего» как обстоятельство, исключающее преступность деяния : монография. Харьков : Изд-во Кроссруд, 2007. 96 с.
9. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.
10. Дячук С.І. Виконання наказу чи розпорядження у кримінальному праві (основні поняття, проблеми кваліфікації, удосконалення законодавства): моногр. К.: Атіка, 2001. 176 с.
11. Капітанська С.А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01 Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових вчень. Націон. акад. внутр. справ України. Київ, 2005. 20 с.
12. Голіна В.В. Судимість: кримінально-правові, соціальні та кримінологічні аспекти. *Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.*, 9–10 жовт. 2014 р. Харків, 2014. С. 421–424.
13. Усатий Г.О. Кримінально-правовий компроміс : монографія. Київ : Атіка, 2001. 128 с.
14. Кубальський В.Н., Брасловец К.П. Теорія причинного зв'язку в науці кримінального права. *Юридичний вісник*. 2018. № 4. С. 176–180.
15. Музыка А.А., Багиров С. Р. Причинная связь : уголовно правовой очерк. Хмельницкий : Изд-во Хмельн. ун-та управл. и права, 2009. 112 с.
16. Бажанов М. И. Избранные труды. Сост. : В.И. Тютюгин, А.А. Байда, Е.В. Харитоновна та ін. Отв. ред. В.Я. Тацій. Харьков : Право, 2012. 1244 с.
17. Звечаровский И.Э. Посткриминальное поведение: понятие, ответственность, стимулирование : монография. Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1993. 128 с.

Khriapinskyi P. V., Svitlychnyi O. O. The composition of legitimate socially useful behavior in the criminal law of Ukraine

Legal constructs in law are models of law-governed social relations or their individual elements, which is a method of knowledge of law and social relations governed by it. A model is understood to mean a system that appears abstractly or materially that mirrors or reproduces a research object and is able to replace it so that its research provides us with new information about the research object. Legal construction should be investigated as a complex systemic-structural legal phenomenon of elements, which have respectively their internal sign or elemental structure. Legal structures can exist in three varieties: 1) abstract scientific models that perform theoretical and epistemological functions; 2) rulemaking models that act as instruments of legal technique of teaching normative material; 3) regulatory legal models that find their way into the rules of positive law. The most common legal model in criminal law is the composition of crime. However, the composition of the crime is not the only legal construction in criminal law. In real life, right and wrong phenomena, closely related to one another, sometimes interact actively in one direction and sometimes compete in defining the mainstream behavior. In criminal law there is a composition of lawful behavior, which is formed by the object and the objective party, the subject and the subjective party of the lawful behavior.

The composition of legitimate socially useful behavior forms the organic, systemic unity of the four above elements. In systemic unity, they form a qualitative characteristic of the legitimacy and social utility of behavior. The investigated elements of the composition of legitimate behavior equally determine the social and legal evaluation of action. The social usefulness of legitimate behavior is allegedly colored by the objective and subjective elements and attributes from which it is formed. The composition of legitimate behavior can be defined as a system of established QCs of objective and subjective attributes, which collectively determine the socially beneficial behavior of a person as legitimate. In determining the composition of legitimate behavior, it is logical to conclude that legitimate behavior will take place only where all the elements (signs) of the composition will be present and, conversely, the absence of at least one feature of the composition of the legitimate behavior will indicate the absence of legitimate behavior of the person.

Key words: *composition of legitimate behavior, public utility, elements of composition, objective and subjective behaviors.*